

Azərbaycan xalqının oyun-tamaşa ənənələri

“Kosa-gəlin”, “Maral oyunu”, “Tənbəl qardaş”, “Kaftar küs”, “Tapdıq çoban”, “Hacı gəldi”, “Şələ oyunu”, “Şah Salim”, “Qaragöz”, “Keçəl pəhləvan” və digər oyun-tamaşaları da kilim arasında, məhz bu ifaçılıq ənənələri əsasında göstərilirdi.

“Tənbəl qardaş” el-oba arasında “Əkəndə yox, biçəndə yox, yeyəndə orta qardaş” kimi də tanınır. Adətən, meydanda oynanılan bu tamaşada zəhmətə xor baxan, müftəxorluqla baş gırıləyən kiçik (tənbəl) qardaş tənqid edilir, öz əməksevərliyi və çalışqanlığı ilə fərqlənən böyük qardaşa haqq qazandırılır. Tamaşanın sonunda peşman olan və tənbəllik etməyəcəyinə and içən kiçik qardaş təsərrüfata şərik edilir.

“Kilimarası”nın repertuarına daxil olan “Tapdıq çoban”ın süjetini ailə-məişət məsələləri, mənavi-əxlaqi problemlər təşkil edir və məzəli hadisələrdən ibarət bu oyun-tamaşada yüngül xasiyyətli xanımlar gülüş hədəfinə çevrilirdi.

Etnoqraf-alim Tofiq Babayev yazır: “Müqəvva-kuklların geyimi sadə olurdu. Kişilərin başına papaq qoyulur, belinə qurşaq bağlanır, ayaqlarına çarığ-corab geydirilirdi; qadın kukllara isə bürümli-qırçnılı əlvən və yaraşıqlı don geydirilir, başlarına yaylıq bağlanır və bəzək şeylərindən də istifadə edilirdi.

Müəyyən əxlaqi və tərbiyəvi əhəmiyyətli əyləncə-məzhəkələrdən ibarət “Kilimarası” oyunlarında həyatda nəzərə çarpan eybəcərliklər, mənfi adət-ənənələr səhnə yolu ilə nümayiş etdirilir, tənbəllər, istismarçılar və müftəxorlar gülüş hədəfinə çevrilirdi”.

Tədqiqatçılar xalq oyun və əyləncələrinin, mərasim şənliklərinin əksəriyyətində hərəkət, dialoq, aktyor oyunu kimi teatr elementlərinin əhəmiyyətli yer tutduğunu və xalq teatrının yaranması üçün zəmin olduğunu qeyd edirlər. Qədim tarixə malik “Sayaçı”, “Novruz”, “Kövşək”, “Kosa-kosa”, “Xanbəzmə”, “Kilimarası” “Qaravəlli”, “Hoqqa oyunu” və s. oyun-tamaşalarında möhkəm süjet, bitkin və aydın xarakter, dramatik hərəkət, çox əlvən və rəngarəng ifadə vasitələri vardır. Belə oyun və əyləncələr hər hansı ailə-məişət epizodlarını cəmləşdirir, xalq dramının və xalq teatrının əsasını qoyur.

Oyun və əyləncələr xalqımızın el şənliklərində, özünün zənginliyi və rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edən ənənəvi toy mərasimlərində də özünəməxsus maraqlı yer tutur. 40 gün-40 gecəlikdən tutmuş, ən azı, 3 gün-3 gecəyədək davam edən toy məclislərimiz oyun və əyləncələrsiz keçməzdi. Çünki toy xalq həyatı ilə bağlı bütün digər ictimai hadisələrdən zənginliyi ilə fərqlənir. Çox qədim tarixli toy xalq məişət-əyləncələrinin ən kütləvi və məşhurdur. Toy adı evlənmə mərasimi çərçivəsindən çıxaraq, xüsusilə, kənd yerlərində, ictimai-

mədəni bir əyləncəyə çevrilmişdir. Orada nümayiş etdirilən əyləncə və oyunlar çox rəngarəng və zəngindir.

Məlumdur ki, xalq həyatında müstəsna mahiyyət daşıyan ənənəvi toy mərasimi bir neçə mərhələyə bölünür, yəni qızbəyənmədən başlayaraq, təzə gəlinin toydan sonra üzə çıxmasınadək davam edirdi. Bu mərasimin ayrı-ayrı mərhələsinə uyğun olaraq, müəyyən adət-ənənələr, xüsusi oxumalar, oyunlar, gülməli, maraqlı, şən əyləncələr keçirilirdi və bu oyun və əyləncələr, adətlər, ayinlər, sözsüz ki, onların hər birinə aid lokal məxsusiliklə Azərbaycanın hər yerində mövcud idi. Etnoqrafik materiallara əsaslanaraq, demək olar ki, Azərbaycanın çox yerində toy məclisləri öz məzmun və repertuarına görə də, biri-birilərindən fərqlənir. Kişi toylarında igidliliklərini nümayiş etdirmək cəhdində olan cavanlardan fərqli olaraq, qadın və qızların məclisləri xüsusi rəngarəng məzmunu ilə seçilirdi. Ağızdan-ağıza ötürülən bayatılar, mahnılar oynayanları daha da vəcdə gətirir, onların bəhs-bəhsinə səbəb olardı. Bir qayda olaraq, qızgəlin toylarında oyun və əyləncələrə üstünlük verilirdi. Bu oyun və əyləncələr musiqi, mahnı və rəqslərlə müşayiət olunardı. Özlərini müxtəlif dona salan, maraqlı el oyunları nümayiş etdirən xanımlar öz məhərdətləri ilə sanki kiçik səhnəciklər yaradır, toy şənliklərini

fərdən ibarət olan dəstələr sıra ilə qarşı-qarşıya durardı. Birinci dəstə qaval və əl çala-çala rəqs edər və oxuya-oxuya o biri dəstəyə yaxınlaşırdı. Oyunda böyük bir canlanma və şux əhval-ruhiyyə yaranardı.

Birinci dəstə şeiri oxuyub, geri qayıdardı. İkinci dəstə “öz” şeirini oxuya-oxuya birinci dəstəyə tərəf yaxınlaşar və cavab olaraq oxuyardı. Oyun beləcə davam edərdi. Ənənəyə görə, cavab sözü tapmayan dəstənin bir üzvü o biri dəstəyə, yəni qalib dəstəyə keçərdi. Üzvünü itirmiş məğlub dəstə “Ay pəri” adlı mahnı ifa edərdi. İştirakçılarını itirmiş dəstə oyunu uduzmuş sayılırdı. Onun son iştirakçısı qalib dəstədən xahiş bağışlanmasını edərdi.

Qalib dəstə bir nəfəri geri qaytarardı. Bu iki iştirakçı yuxarıdakı bəndi təkrar edərdi. İtirilmiş iştirakçıların hamısı geri qaytarılanaqədər, oyun davam etdirilirdi. Üzvlərin sayı bərabərləşəndən sonra, oyun yenidən başlanardı. “Tuğay Məlik” mahnısını vaxtilə toy gecəsi, gəlin gərdəyinin qabağında da oxuyarmışlar.

Şamaxıda toylarda “ağcadaban” adlanan “məsxərəçilər” maraqlı səhnəciklər göstərirdilər. Yardımlıda və digər bölgələrdə “Günü-günü” əyləncə səhnəciyini oynamaq geniş yayılmışdı. Gülüş doğuran bu səhnəciyin məzmununu iki gününün bir-birinə söz atması, davranışı, mübaliğəli görkəmlə-

“Adətə görə, ənənəvi toylarda “Paltarkəsdı”, “Xınayaxdı” (“Xına qoyma”) mərasimi keçirilirdi. Toy şənliyi ərəfəsində qız evində keçirilən mərasim axşamdan başlayıb və sübhədək davam edirdi. Bu mərasimdə gəlin ətrafında mahnılar oxunur, şux zarafatlar, məzəli səhnəciklər ifa olunurdu. Gəlinin şəninə mahnılar oxuyur, ona xoşbəxtlik arzulayırdılar. “Xınayaxdı” gecəsində bəyin şücaətindən və qeyrətli oğul olmasından söhbət açardılar. Oğlan evindən qız-gəlinlər də “Xınayaxdı” mərasimində iştirak edirdi”

daha da rəvnəqləndirirdilər. Naxçıvan bölgəsində “Haxışta”, Lənkəranda “Halay”, Zaqatalada “Tyğay Məlik”, Şirvanda “Tello”, “Nənəcan” və s. halaysayağı oyunlar qızgəlin toyları üçün seçiyəvi idi. Nişan günü qız-gəlinlər əl çala-çala oynayırdılar. Bir nəfər oxuyar, qanları isə “xub oyna”, “xub oyna” deyər-deyər dövrə vururdılar.

T.Babayevin fikrincə, “Haxışta” oyununda, adətən, qız-gəlinlər dəstə tutar, bir nəfər ailə, həyat-məişət və məhəbbət mövzularında bayatı formasında şeirlər deyər, dəstə isə hər misradan sonra “Haxışta” sözünü təkrar edərək, əl çala-çala oynayar və əylənərdilər. Buna çox vaxt “haxışta getmək” deyirlər.

Qax rayonunun Sarıbaş kəndində qələmə alınmış “Tuğay Məlik” oyunu da çox maraqlıdır. Qaydaya görə, bu oyunda da iştirakçılar iki dəstəyə bölünər, 20-30 nə-

ri və mimikaları təşkil edirdi.

Qız-gəlinlərin toylarında “Gəlinbaci” oyunu icra olunardı. Gəlin köçən gün qızlar onun başına toplaşır və əllərinə dəmir sinilər alıb, gəlinin dilindən mahnı oxuyub, ona sataşırlar.

T.Babayev yazır: “Adətə görə, ənənəvi toylarda “Paltarkəsdı”, “Xınayaxdı” (“Xına qoyma”) mərasimi keçirilirdi. Toy şənliyi ərəfəsində qız evində keçirilən mərasim axşamdan başlayıb və sübhədək davam edirdi. Bu mərasimdə gəlin ətrafında mahnılar oxunur, şux zarafatlar, məzəli səhnəciklər ifa olunurdu. Gəlinin şəninə mahnılar oxuyur, ona xoşbəxtlik arzulayırdılar. “Xınayaxdı” gecəsində bəyin şücaətindən və qeyrətli oğul olmasından söhbət açardılar. Oğlan evindən qız-gəlinlər də “Xınayaxdı” mərasimində iştirak edirdi. Məclisdə “Şəbihçixarma” adlı məzhəkəli oyun çıxarırdılar”. Cavan

Bu yazı Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun maliyyə dəstəyi ilə “İnsan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, vətəndaşların hüquqi, siyasi mədəniyyət səviyyəsinin yüksəldilməsi, sosial və siyasi fəallığının artırılması” istiqaməti çərçivəsində hazırlanıb

lardı. Qədim təsəvvürlərə görə, xına gecəsindən gəlinin səadəti - xoşbəxt günləri başlayardı.

T.Babayevin qeyd etdiyi kimi, kişi toylarının da özünəməxsus maraqlı oyun və əyləncələrlə, adətlərlə, oxumalarla zəngin məqamları olardı. Ənənəvi toy mərasiminin təntənəli mərhələlərindən biri gəlin aparmadır. Gəlin apararkən, cıdır təşkil edərdilər. Xalq əyləncələri içərisində cıdır daha təmtəraqla qeyd olunardı. Bunun üçün ciddi hazırlıq görərdilər. Cıdırda vacib olan nə varsa qaydaya salınardı və şərtlər əvvəlcədən müəyyən edilərdi. El igidləri, el xatunları bəzənib-düzənib cıdır gələrdilər, çalıb-oxuyub şənlik edərdilər. Elin şir ürəkli, nə biləkli neçə-neçə igidi şahə qalxan atlarını cıdır hazırladı. Hər elin-obanın, hər tayfanın, hər nəslin öz cıdır yerləri, eyni zamanda, cıdır çıxanları olmuşdur.

“Cəngi”nin qanı coşduran musiqi sədaları altında cıdır oyunu başlanardı. Cıdır iştirakçılarından kimin adı müəyyən məsafəni daha tez qət etsəydi, o, yarışın qalibi sayılırdı. Adətə görə, bəyin anası ona toy xonçası təqdim edər, hədiyyə verər, atın boynuna isə qırmızı parça və ya kəlağayı bağlardı.

Toy şənlikləri zamanı qeyd olunan bu atçapma (at səyirtmə) əyləncəsi Azərbaycanın cənub-qərb bölgəsində “Gərdənqaçırdı”, Şəki-Zaqatalada “Sürəl”, Abşeronda “Pərdəapardı” adlanır.

Vahid ÖMƏROV,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru